

СТРАТЕШКИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА СРБИЈЕ У XXI ВЕКУ

ЕКОНОМИЈА

ЗАПОСЛЕНОСТ

И РАД У СРБИЈИ У XXI ВЕКУ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 4. И 5. XII 2017. У СРПСКОЈ АКАДЕМИЈИ НАУКА И УМЕТНОСТИ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Фокус скупа „Економија: рад и запосленост у Србији у XXI веку“, а самим тим и радова у овом зборнику, није изабран случајно јер је управо у овим областима, не само у Србији, већ и у свету последњих деценија дошло до радикалних промена које су у току и које ће у наредним деценијама у потпуности изменити цивилизацијски амбијент. Ове промене резултат су убрзаног технолошког напретка али и глобалних кретања у којима традиционална схватања економије, културе, идентитета, државе, суверенитета у свим његовим видовима као да постају анахрона. Смисао ових промена често нисмо у стању у потпуности да разумемо, а још мање са поузданошћу да предвиђамо у ком правцу ће се оне одвијати. Стога су радови у овом зборнику покушај да се назначе кључне тачке у којима се наведене промене одигравају и да се да груба пројекција њиховог развоја у наредним деценијама како би се благовремено предузеле мере које би омогућиле Србији да им се прилагоди.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC CONFERENCES

Book CLXXXVI

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 41

ECONOMY
EMPLOYMENT AND WORK IN SERBIA
IN THE 21st CENTURY

PROCEEDINGS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON DECEMBER 4th and 5th, 2017

Accepted for publication at the 7th Session of the Department of Social Sciences,
held on September 25th, 2018, after being reviewed by academician
Kosta Čavoški and Dejan Popović

EDITOR

Corresponding Member

ALEKSANDAR KOSTIĆ

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXVI

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 41

ЕКОНОМИЈА

ЗАПОСЛЕНОСТ И РАД У СРБИЈИ У XXI ВЕКУ

ЗБОРНИК РАДОВА СА СИМПОЗИЈУМА
ОДРЖАНОГ 4. И 5. ДЕЦЕМБРА 2017. ГОДИНЕ

Прихваћено за објављивање на VII седници Одељења друштвених наука,
одржаној 25. септембра 2018. године, на основу реферата академика
Косте Чавошког и Дејана Поповића

УРЕДНИК

дописни члан

АЛЕКСАНДАР КОСТИЋ

БЕОГРАД 2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Лектор и коректор
Светлана Стојковић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Тираж: 400 примерака

ISBN 978-86-7025-786-3

Штампа
Планета принт, Београд

САДРЖАЈ

- 9 | Реч уредника
- 11 | Реч Владимира С. Костића,
председника Српске академије наука и уметности
- 13 | Реч Славице Ђукић Дејановић,
министарке без портфеља у Влади Републике Србије задужене
за демографију и популациону политику
- 15 | Реч Бранислава Боричића,
декана Економског факултета Универзитета у Београду
- 17 | Михаил Арандаренко: *Изазови њржишића рада и
зайослености у Србији у XXI веку*
- 43 | Горан Пенев: *Демографски оквири неравноишеже на њржишићу
рада из дуорочне ѡерсиективне*
- 73 | Мирјана Рашевић, Славица Ђукић Дејановић: *Полићички
одјовор на демографске изазове*
- 93 | Шкорић и сарадници: *Персиективне развоја села
и ѡлојоривреде у Србији до 2040. јодине*
- 143 | Дејан Б. Поповић: *Роботи и зайослености у четврћој
индустријској револуцији*
- 155 | Горана Крстић: *Ефекти количине и квалитетна рада
на блајосићање и неједнакости дохойка у Србији*
- 175 | Јелена Жарковић Ракић, Марко Владисављевић: *Неактивности
жена на њржишићу рада Србије: анализа узрока и ѡолићика
које би дојринеле расћу зайошљавања*
- 191 | Маја Јандрић, Драган Алексић: *Инстићиуције и ѡолићике
њржишића рада*
- 227 | Иван Николић, Јуриј Бајец, Љиљана Пејин Стокић:
Зайослености у свећилу бржеј економској развоја
- 253 | Драгана Марјановић: *Проблеми младих изван образовања
и зайослености*

- 273 | Марио Рељановић: Ајенције за привремено запошљавање: *прекарни рад или ефикасно држишће рада?*
- 293 | Милена Драгићевић Шешић, Рада Дрезгић: *Запошљавање и прекарни положај радника у креативном сектору – културни радници у трајању за самоодрживошћу*
- 321 | Зоран Стојиљковић: *Криза индустријских односа и (не)моћности ефективної дијалоја*
- 343 | Слободан Цвејић: *Социјална предузећа у Србији*

РЕЧ УРЕДНИКА

Зборник који је пред нама садржи радове који су изложени на скупу под насловом „Економија: рад и запосленост у Србији у XXI веку“ који је одржан 4. и 5. децембра 2017. године у организацији Српске академије наука и уметности, Економског Факултета Универзитета у Београду и Комисије за демографију и популациона питања Владе Републике Србије. Поменути скуп део је циклуса под насловом „Стратешки правци развоја Србије у у XXI веку“ и до сада су, у организацији САНУ, одржани скупови посвећени образовању, науци и култури, а радови са ових скупова објављени су у посебним зборницима.

Четврти скуп у оквиру овог циклуса посвећен је економији, али је Програмском одбору било јасно да једним скупом није могуће обухватити овако широку област. Стога је одлучено да се скуп ограничи на један аспект економских проблема – проблеме рада и запослености у Србији у XXI веку.

Фокус на рад и запосленост није изабран случајно јер је управо у овим областима, не само у Србији, већ и у свету последњих деценија дошло до радикалних промена које су у току и које ће у наредним деценијама у потпуности изменити цивилизацијски амбијент. Ове промене су резултат убрзаног технолошког напретка али и глобалних кретања у којима традиционална схватања економије, културе, идентитета, државе, суверенитета у свим његовим видовима као да постају анахрона. Смисао ових промена често нисмо у стању у потпуности да разумемо, а још мање са поузданошћу да предвиђамо у ком правцу ће се оне одвијати.

Измењен цивилизацијски, а самим тим и економски амбијент који укључује рад и запошљавање подразумева и подразумеваће несатанак великог броја досадашњих послова чију сврсисходност до сада нисмо доводили у питање и потребе за пословима од којих су неки већ у овом тренутку доминантни, док неке, који ће бити доминантни у наредним деценијама, тек назиремо у свом заметку. То, са друге стране, подразумева не само економско престојавање већ и радикалне промене образовног система који би обезбедио компетентност за послове будућности, али и отварање могућности за преквалификацију запослених на „традиционалним“ пословима.

Када је реч о Србији, наведени проблеми су израженији имајући у виду и демографски пад са суморним пројекцијама у наредним деценијама. Пошто су промене о којима је реч глобалне и нису ограничене само на Србију, један од кључних изазова са којима се суочавамо у не тако далекој будућности биће компатибилност и конкурентност у новом хоризонту послова. Престројавање у том правцу би требало да почне одмах, захватајући све сегменте друштва – од образовања и науке до правне регулативе.

У уводном раду Зборника под насловом „Изазови тржишта рада и запослености у Србији у XXI веку“ Михаила Арандаренка дата је шира слика проблема са којима се суочава запосленост и тржите рада у Србији.

Већи део Зборника посвећен је социјалним аспектима промена које су у току и које предстоје, а детаљније су размотрени у радовима Гордане Крстић, Јелене Жарковић Ракић и Марка Владисављевића, Драгане Марјановић, Марија Рељановића, Милене Драгићевић Шешић и Раде Дрезгић, Зорана Стојиљковића и Слободана Цвејића.

Демографским аспектима рада и запошљавања посвећени су радови Горана Пенева, Мирјане Рашевић и Славице Ђукић Дејановић, и академика Драгана Шкорића који је са групом аутора приложио рад под насловом „Перспективе развоја села и пољопривреде у Србији до 2040. године“.

Институционалним проблемима везаним за тржиште рада посвећен је рад Маје Јандрић и Драгана Алексића. У раду Ивана Николића, Јурија Бајеца и Љиљане Пејин Стокић анализира се сценарио економског развоја до 2040. године, са нагласком на овладавању неопходним вештинама које захтева дигитализација, али и комплекснија организација рада. Прилагођавању промена које предстоје посвећен је и рад Дејана Б. Поповића у коме је посебна пажња посвећена роботизацији која ће за последицу имати губитак посла великог броја радника који ће морати да се преквалификују за нове послове.

Радови садржни у овом Зборнику дају јаснију слику проблема запослености са којима се већ сада суочавамо, а који ће у времену које пред нама постати акутни. Иако не дају недвосмислене препоруке, њихов значај је у систематској идентификацији проблема запослености у Србији у садашњем времену и времену које нам предстоји.

Александар Костић

РЕЧ ВЛАДИМИРА С. КОСТИЋА,
ПРЕДСЕДНИКА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ
НАУКА И УМЕТНОСТИ

Поштовани чланови Српске академије наука и уметности, поштована госпођо Ђукић-Дејановић, поштовани господине Боричићу, драги учесници, даме и господо.

Ја бих ово своје излагање и поздрављање могао да завршим једноставном реченицом да ми је веома драго, да ми је искрено задовољство што данас држимо овај скуп. Као што видите, пред нама су три зборника који су посвећени образовању, науци, и овај последњи посвећен култури који је управо изашао испод штампарске пресе. Данас у том реду одржавамо четврти скуп посвећен економији, тачније проблему запошљавања у XXI веку у Србији. Реч је, дакле, о покушају антиципације проблема са којима се сусрећемо и са којима ћемо се тек сусретати, са идејом да у овом низу ускоро осване и четврти зборник са овог сакупа.

О чему је заправо реч? Наиме, у оквиру Одбора за филозофију и друштвену теорију којим руководи професор Костић, започет је циклус под насловом „Стратешки правци развоја Србије у XXI веку“ који је замишљен као понављање петогодишњих целина у оквиру којих се једном годишње обрађује по једна тема из пет кључних области: образовања, науке, културе, економије (као ове године) и државног уређења. Циљ је да иза ових скупова остану писани трагови у виду зборника који су пред вама. Када се циклус заврши све почиње из почетка. Тако да ће, ако не ми, онда неки други људи у годинама пред нама имати прилике да виде како су у размацама од по пет година озбиљни и забринути људи у Србији видели сваку од ових пет кључних тема, шта се мењало, шта се побољшавало или нажалост погоршавало.

Данашњи четврти скуп с овим амбициозним науком карактерише неколико детаља. Ја ћу се задржати само на најважнијем. У претходном периоду Српска академија наука и уметности је покушала да у оквиру мреже научних и уметничких институција са којима делује и сарађује омогући простор слободне и неусловљене комуникације за разматрање актуелних проблема, суочавање наше средине са низом цивилизацијских дилема и оним што је неопходно за предвиђање

цивилизацијских токова и промена да нас оне не би изнова и изнова изненађивале. Јавности је промакло да је САНУ барем у делу тих активности, поред стручне критике, градила и оставила мостове кроз предлоге за превазилажење уочених проблема. Колико је у томе успела не бих сада о тужним темама.

Данашњи састанак има три организатора, и то је кључно. Поред САНУ, то је Комисија за демографију и популациона питања Владе Републике Србије (поздрављам госпођу Славицу Ђукић-Дејановић која руководи овим активностима) са којом САНУ има не само потписан уговор о сарадњи већ за сада, истина, само краћи списак претходно одржаних активности. Међутим, посебно тежиште свог задовољства ја бих ставио на могућности да поздравим трећег организатора овог скупа – Економски факултет Универзитета у Београду са којим САНУ има уговор о сарадњи. Значај сарадње са овом институцијом на овом месту и у ово време не треба образлагати. Налазим за сходно да нагласим да је ова сарадња за САНУ од изузетног значаја.

Да завршим. Овај простор, барем док будемо могли да га контролишемо, остаје отворен за слободно и критично сучељавање мишљења, научно сагледавање феномена прошлости и садашњости, и да будем мало песимистичан, евентуалне будућности. Подсећам, мото претходног скупа који је био посвећен култури био је „Неслагање без љутње“. Данашњи скуп још увек нема свој мото, али чини ми се би се он могао наћи у некој успешнијој парафрази реченице „Иза сваког става, пре свега, одговорност.“

Хвала вам.

РЕЧ СЛАВИЦЕ ЂУКИЋ ДЕЈАНОВИЋ,
МИНИСТАРКЕ БЕЗ ПОРТФЕЉА У ВЛАДИ РЕПУБЛИКЕ
СРБИЈЕ ЗАДУЖЕНЕ ЗА ДЕМОГРАФИЈУ
И ПОПУЛАЦИОНУ ПОЛИТИКУ

Уважени председниче Српске академије наука и уметности, господине Костићу, уважени председавајући, поштовани академици, даме и господо, колегинице и колеге.

У име једног од суорганизатора и по редоследу и по значају у овом моменту заиста трећег, имам задовољство да констатујем да демографија налази своје место у овим просторима у Српској академији наука, по други пут у периоду од десет месеци. Та тема је уско везана са нашом данашњом темом – запосленост и рад у Србији у XXI веку. Нисам неко ко воли цитате, али ћу поменути Цицерона који је говорио да рад крепи младост, весели старост, краси срећу, а несрећи пружа утеху. Овај садржај може бити близак беби-бум генерацији, људима рођеним између 1945. и 1946. године који ће 2021. већ изаћи из оне групе наших суграђана који припадају радно активном становништву. Демографски индикатори и рад се преплићу, условљавају једни друге, а лоши демографски индикатори, нажалост, говоре о чињеници да нас је све мање и за рађање и потенцијално за рад. У том смислу Влада Републике Србије оцењује да је пре доношења било каквих одлука заиста важно чути шта каже струка и да почне то и на делу да примењује као принцип свог рада. Колико успешно, показате време.

Чињеница је да се Влада Републике Србије Агендом 2030 одрживог развоја Уједињених нација, документом који је ратификован у Скупштини, определила да кроз циљ под бројем један смањи сиромаштво, да кроз циљ под бројем осам ове агенде убрза процес запошљавања и створи услове да што већи број људи живи од свог рада и да води рачуна о достојанству рада да кроз циљ под бројем шеснаест, између осталог, ради на инклузивном друштву које ће укључити све у рад према својим способностима. Све ово говори у прилог томе да су трендови данашњег и сутрашњег рада постали предмет ангажовања великог броја учесника Владе Републике Србије, који са различитих аспеката раде на овим темама. Време ће показати колико успешно.

Влади Републике Србије је част да сарадња са Српском академијом наука и уметности и Економским факултетом у Београду постаје реалност. У том смислу преносим поздраве чланова Владе и жељу да рад буде успешан.

Захваљујем.

ИЗАЗОВИ ТРЖИШТА РАДА И ЗАПОСЛЕНОСТИ У СРБИЈИ У XXI ВЕКУ

Михаил Арандаренко

Економски факултет, Универзитет у Београду

Сажетак. У овом раду разматрају се, без претензија на свеобухватност, дугорочни изазови који стоје пред српским тржиштем рада у XXI веку. Први изазов односи се на потребу унапређења јавног здравља, како би се ублажиле негативне последице неизбежног опадања одраслог становништва, тј. потенцијалне радне снаге. Други изазов односи се на превазилажење укоренење дуалности на тржишту рада, која одражава садашњи ниво економске развијености, али и недостатке постојећих институција тржишта рада. Трећи изазов односи се на потребу развргавања модела изласка и лојалности, који је стилизована представа политичко-економског зачараног круга миграција и дознака, неформалности, привилегија јавног сектора и слабости приватног сектора, којим се објашњава ниска запосленост резидентног становништва. Четврти изазов односи се на потребу изласка из замке средњег нивоа дохотка, односно на потребу укључивања у европски развојни модел који би подразумевао бржи раст продуктивности рада и зарада.

Кључне речи: тржиште рада, јавно здравље, дуалност, модел изласка и лојалности, замка средњег нивоа дохотка

1. Уводне напомене

У овом прилогу разматрамо садашње стање и дугорочне изгледе српског тржишта рада у контексту глобалних и регионалних промена у економији и промена у карактеру запослености и рада у XXI веку. Настојимо да тржиште рада не посматрамо као искључиво економску појаву већ и као кључну спону између економске и општедруштвене сфере живота становништва Србије.

Тржиште рада, какво сагледавамо и проучавамо данас у нашој земљи, представља резултанту обимног комплекса фактора – од оних најопштијих и најукорењенијих, везаних за географију, историју, културу и традицију, до фактора који га непосредно обликују – као што су демографски процеси, образовни и здравствени систем на страни понуде рада и, претежно на страни тражње за радом, формалне и неформалне институције тржишта рада.

У предвиђањима будућности, перцепције и стварност ретко се подударају. Према једном оптимистичком наративу, нашу земљу бисмо

могли да видимо као својевремено једну од економски најразвијенијих и најуспешнијих земаља Централне и Источне Европе, која је стицајем несрећних околности на крају прошлог века изгубила корак са остатком Европе, али чији су економски потенцијали далеко већи од садашњих показатеља.

Два временски веома удаљена исечка из економске историје дају мање обећавајућу слику дугорочних привредних потенцијала Србије. Мезија, која је покривала већи део данашње Србије, заједно са суседним регијама Паноније и Далмације, била је међу најсиромашнијим провинцијама Римског царства на врхунцу његове моћи (Maddison, 2007). Неких осамнаест векова касније, почетком XIX века, затичемо Србију у већем заостајању него икад у односу на Европу и, барем према једном важном извору (Palairret, 2010), после периода напретка до половине XIX века, већ поново у стагнацији крајем тог века. Кратком узлету током неколико економски успешних послератних југословенских деценија ауторитативно се приписује сумњива одрживост (Horvat, 1984; Madžar, 1990), док је транзиција с почетка овог века била много мање успешна него што смо се надали. Заједно са осталим земљама Западног Балкана, Србија се данас понекад перципира као европска суперпериферија (Bartlett and Prica, 2013).

Стање на тржишту рада одражава и вероватно појачава ову мање повољну слику суперпериферијског економског заостајања за западним, и све више, централноисточном Европом. Према квантитативним показатељима, стопа запослености, најчешће коришћена мера искоришћености потенцијалне радне снаге, врло је ниска. У структурном погледу, недавна релативно значајна квантитативна побољшања индикатора тржишта рада праћена су извесним кварењем ионако већ скромног квалитета запослености. Просечна плата изражена у текућим еврима представља отприлике једва четвртину просека еврозоне и може се поредити једино са платама у суседним земљама Западног Балкана и у Бугарској.

На глобалном плану, Србија је данас земља вишег средњег нивоа развијености. Према статистици Међународног монетарног фонда, она је 2017. године заузимала 83. место на листи земаља по величини бруто друштвеног производа (БДП) по становнику, израженом у међународним доларима. Србија је била иза Кине која је била на 79. месту, Бразила на 80. и Македоније на 82. месту, а испред Алжира на 84. и Колумбије на 86. месту. Наравно, оваква глобална рангирања имају многе слабости и високо су осетљива на мале промене у начинима рачунања БДП-а, примењеним девизним курсевима или

паритетима куповне моћи. Ипак, место Србије на глобалној лествици не разликује се битно према неколико различитих глобалних рангирања економске развијености.

С друге стране, међу европским земљама, Србија спада у најсиромашније и најмање развијене. Такође, она се налази изван Европске уније као кључне политичке и економске групације највећег броја европских земаља, са неизвесним изгледима пуног придруживања. Са становишта дугорочних економских перспектива, ове околности чине њену позицију вишеструко осетљивом.

После ових уводних напомена, кратко се дотичемо једног незаслужено занемареног начина да се ублаже последице демографског осипања које ће обележити у најмању руку прву половину XXI века у нашој земљи – кроз унапређење јавног здравља.

У складу са скромним средњим местом на светским листама економске снаге и животног стандарда, структурне карактеристике тржишта рада такође су негде између развијених и мање развијених земаља. Као и у неким другим регионима средњег нивоа развоја (Западни Балкан, кавкаске државе, арапске медитеранске државе тзв. МЕНА региона), стопе запослености веома су ниске, а тржиште рада има изразите дуалне карактеристике.

Ова дуалност дуготрајно је укорењена, без јасне тенденције разграђивања. У трећем одељку представљамо њене основне елементе, будући да је то вероватно најекономичнији начин да поставимо оквир за анализу дугорочних изазова на страни понуде и тражње за радом.

Четврти одељак скицира политичко-економски модел изласка и лојалности на тржишту рада, црпећи инспирацију у осветљавајућој Хиршмановој општој метафори о изласку, протесту и лојалности. Централно место у том моделу имају радне миграције, али он укључује и неколико других битних особености нашег тржишта рада.

У петом одељку укратко се разматрају перспективе тржишта рада у контексту општих изазова везаних за економски и друштвени развој Србије у XXI веку.

2. Јавно здравље и понуда рада

Укупно одрасло становништво у једној земљи сматра се потенцијалном радном снагом. Степен учешћа те потенцијалне у стварној радној снази (коју чине актуелно запослени и лица која активно траже посао) зависи од много фактора, који су везани за карактеристике

становништва и његовог 'људског капитала', с једне стране, као и за карактеристике тражње за радом.

Ипак, најважнији дугорочни проблем Србије у XXI веку на страни понуде рада односи се на опадање потенцијалне радне снаге, односно смањивање укупног и одраслог становништва, као заједничка последица негативних стопа природног прираштаја и негативног салда миграција. Пројекције, укључујући оне представљене у овом зборнику (Ренеv, 2018), сугеришу да је највероватнији и скоро неизбежан сценарио смањивања становништва Србије за отприлике петину већ у наредних тридесет до четрдесет година. Ово отвара питање ефикасности са којом наша земља користи људске ресурсе који су јој сада на располагању, и шта је могуће учинити поводом тога.

Сагледавањем кључних просечних индикатора јавног здравља може се закључити да је, у односу на очекивања заснована на степеноу опште социоекономске развијености, историји и традицији развоја јавног здравља, као и на висини јавних и приватних издатака за здравље, здравствени систем Србије неефикасан и фундаментално неуспешан. Као земља вишег средњег нивоа дохотка у глобалним размерама, Србија се такође налази негде у средини светске листе по очекиваном трајању живота на рођењу, што је индикатор који се сматра најважнијим синтетичким показатељем стања здравља. Овај просечни резултат – 75,5 година укупно у 2016, 78 за жене и 73 за мушкарце – неповољан је ако се сагледава у дугорочној перспективи, јер је Србија, са изузетком деценије деведесетих, староседелац у групи земаља вишег средњег дохотка. Штавише, када се пореди са бившим југословенским републикама, очекивано трајање живота сада је дуже свуда осим у Македонији, док је пре три деценије Србија заостајала само за Словенијом и Хрватском. Заправо, Србија може да 'захвали' источноевропским земљама које се суочавају са дугорочним проблемом ризичног животног стила (пре свега алкохолизма) мушкараца, што није на самом дну европске листе по очекиваном трајању живота на рођењу. Додатно забрињава чињеница да је 2015. године забележена стагнација у очекиваном трајању живота на рођењу, а у 2016. раст нижи од дугорочног тренда.

С друге стране, не може се тврдити да држава, а још мање њени грађани, штеде када је реч о издацима за здравље. Са двоцифреним (10,38%) укупним издацима за здравствене услуге израженим у односу на БДП у 2014, Србија спада у земље у којима се натпросечно издваја за здравље. Међутим, у поређењу са другим европским земљама, сами грађани издвајају релативно више из свог џепа (скоро 40% укупних

издатака), док је учешће државе у тим издацима негде око просека. У земљама попут Аустрије, Немачке, Данске, Велике Британије итд. учешће грађана у здравственим издацима креће се око 20%. Када грађани морају да плаћају многе услуге из свог џепа, то неминовно повећава неједнакост у коришћењу здравствених услуга и у здравственим исходима.

Поређење резултата које Србија постиже у здрављу (на зачељу европских земаља), са опремљеношћу система (у средини распона) и нивоом годишње потрошње на здравствени систем (у врху европских земаља), несумњиво говори о томе да Србија има проблем са ефикасношћу употребе ресурса у здравственој заштити – тим пре што ни земље са којима се поредимо у великом делу не употребљавају средства на најефикаснији начин (CEVES, 2017).

Као што је то Ангус Дитон (Angus Deaton, 2013) уверљиво показао у својој великој синтези о вези развоја и здравља, чак и релативно сиромашне земље могу да остваре велики прогрес у унапређењу здравља и пре него што ступе на путању раста, захваљујући програмима који омогућавају универзалну доступност кључних лекова и приступ здравственим услугама за широке слојеве становништва. У Србији је доступност здравствене заштите далеко мање уједначена од друштвено прокламованог циља.

Фундаментална неједнакост односи се на оне који имају право на здравствену заштиту и на оне који га немају. Право на пун опсег здравствене заштите стиче се кроз здравствено осигурање, којим су покривени формално запослени, пензионери, корисници новчане накнаде за незапосленост и чланови њихових породица. Директно право (независно од осигурања) на здравствену заштиту имају труднице, породице, деца, старији од 65 година, лица која примају новчану социјалну помоћ, лица ромске националности без докумената, тешко оболела лица и још неке категорије. Остала неосигурана лица имају право само на хитну медицинску помоћ. Премда према званичној статистици 'само' 3–5% становништва не остварује право на пуну здравствену заштиту, има пуно разлога да се верује да је у стварности у сваком тренутку право на здравствену заштиту ограничено за најмање двоструко већи број становника. Пре свега, то право рутински се ускраћује многобројним запосленима којима њихове фирме (или они сами) нису уплатили здравствено осигурање за текући период. Такође, све бројније категорије привремено запослених на флексибилним уговорима имају проблеме са остваривањем права. Одрасли који не раде, а живе у заједничком домаћинству са родитељима (обично млади) најчешће не могу да се осигурају ни по ком основу, осим кроз личне уплате доприноса за

здравствено осигурање. Наравно, многи то избегавају, надајући се да им здравствене услуге неће бити потребне, чиме се излажу још већим финансијским и здравственим ризицима.

Често се заборавља на то да утицајна теорија људског капитала – која полази од претпоставке да улагањем у сопствени развој људи могу да унапреде своју продуктивност и да тако обезбеде веће 'приносе' (тј. доходак) на тржишту рада – почива на два стуба. Први стуб је далеко више анализиран и односи се на приватна и друштвена улагања у образовање. Други стуб често се потпуно занемарује, а он се односи на приватна и јавна улагања у здравље. То неправедно занемаривање, које прожима како јавне политике тако и приватне животе, неопходно је превазићи. Треба стално имати у виду, и деловати у складу са тим сазнањем, да је улагање у јавно здравље, у циљу продужења очекиваног трајања живота, укључујући продужење активног живота у добром здрављу, један од најефикаснијих средњорочних начина да се ублаже економске последице демографског опадања на тржишту рада.

3. Елементи дуалности на тржишту рада

Тржиште рада се скоро увек састоји од више тржишних сегмената између којих постоје контакти и токови, али и одређене баријере. Када постоје систематска и дуготрајна ограничења у могућностима преласка припадника радне снаге из једног у други сегмент, може се говорити о дуалности, односно сегментираниости тржишта рада.

Најчешће, али не увек, иза дуалности на тржишту рада стоји дуалност у читавој економији. У земљама у развоју које нису довршиле процесе индустријализације и урбанизације, на пример, релевантно је разликовање између урбаног (капиталистичког) и руралног (традиционалног) тржишта рада (Lewis, 1954), при чему урбано тржиште рада и само може бити формално и неформално, док је неформалност доминантна на руралном тржишту рада (Harris and Todaro, 1970). У развијеним земљама, дуалност може да се учврсти, као превасходно урбани и формални феномен, услед погрешно осмишљених или погрешно уклопљених институција тржишта рада, које успоравају токове на том тржишту. Она може да настане и као последица тренда ка претераној флексибилизацији запослености, кроз повећање послова лошијег квалитета. У још општијем контексту, Темин (Temin, 2017) иновативно примењује Луисов модел на САД, где су глобализација и 'заробљавање државе' од стране плутократије, према његовој интерпретацији, довели до дуализације привреде и тржишта рада попут оних у земљама у развоју.

У Србији, као земљи средњег нивоа развоја, могу да се уоче елементи дуалности типични како за високо развијене тако и за мање развијене земље. Стилизовани модел дуалног тржишта рада прилагођен нашим приликама изгледа отприлике овако. Привреда се састоји од два сектора – примарног сектора високих надница и секундарног сектора ниских надница и прихода од samozапослености. У примарном сектору концентрисана су добра радна места, а у секундарном лоши послови. Могућност преласка из секундарног у примарни сектор битно је ограничена и не зависи нужно од квалификација и потенцијалне продуктивности оних који се затекну (односно 'заглаве') у секундарном сектору. У основи, свако може да добије или чак и сам створи лош и слабо плаћен посао у секундарном сектору – што незапосленост у овом моделу чини углавном добровољним феноменом. Ипак, разлика између атрактивности послова у два сектора довољно је велика да се ствара велики ред незапослених за ограничени број радних места у примарном сектору, паралелно са повременом оскудицом понуде рада у секундарном сектору. Приступ примарном сектору ограничен је не само његовом недовољном величином и успореним токовима на њему него делимично и неекономским, односно политичким факторима.

У еволутивној перспективи, тржиште рада у другој половини друге деценије XXI века у Србији представља резултанту тектонских промена које су се догодиле у протеклих неколико деценија. Попут квинтесенцијалне домаћице која уопште није морала да напусти Београд да би живела у најмање седам-осам различитих државних творевина, можемо да замислимо хипотетичког припадника радне снаге који је своје прво запослење добио у неком ООУР-у или СИЗ-у крајем седамдесетих година, да би, најчешће мимо своје жеље, био приморан да се прилагођава организационим променама, реструктурирањима, транзицији, приватизацији и многобројним променама законодавног оквира радних и индустријских односа. Крајем седамдесетих, на почетку свог радног века, такав припадник радне снаге могао је с правом очекивати да ће, ако то буде желео, цео свој радни век провести у истој фирми, у њој стећи право на друштвени стан, са зарадом која ће му омогућити пристојан, с временом можда и лагодан живот. То се, међутим, у највећем броју случајева није догодило – сва је прилика да је тај стилизовани млади 'самоуправљач' прошао кроз различите, често трауматичне, промене – од у ретроспективи бенигних замрзавања 'личног дохотка' током стабилизационих програма осамдесетих, преко обрушавања реалне куповне моћи зараде током деведесетих, искуства принудног одмора и укључивања у сиву економију да би саставио крај

с крајем, неуспешне приватизације у раним двехиљадитим и губитка посла, све до искуства незапослености и повремених и привремених ниско плаћених послова у очекивању пензије.

Али искуство тог хипотетичког младог самоуправљача ипак није било универзално искуство његове добне кохорте, нити послератних генерација у целини. Премда је Србија (у склопу тадашње СФРЈ) спроводила агенду социјалистичке модернизације, која је од почетка послератног периода преселила велике масе руралног становништва у градове и спровела опсежну индустријализацију земље, пољопривреда је остала веома значајна привредна грана која је апсорбовала велику масу одраслог становништва, у битно другачијем и објективно далеко неповољнијем институционалном аранжману него што је то био случај са тадашњим друштвеним сектором. Та појава називала се аграрна пренасељеност и она је и до данас, мада је сам њен назив изгубио популарност, остала битна карактеристика нашег друштва и привреде, којој неки виде корене у традиционалним институцијама кодификованим још у XIX веку које су подстицале распарчавање пољопривредних поседа.

У условима распада социјалистичке економије током деведесетих година, улога пољопривреде као последњег уточишта за преживљавање постала је још значајнија. Са неуспехом транзиције да креира више радних места у модерном сектору, пољопривредна запосленост остала је веома висока за једну европску земљу све до данас. По учешћу пољопривредне запослености у укупној запослености Србија је трећа у Европи, после Албаније и Румуније. Пољопривредна запосленост нарочито је заступљена међу старијим лицима и онима без стручног образовања. Дакле, најстарији велики расцеп, онај између непољопривредне и пољопривредне запослености, остаје актуелан до данас.

Структура укупне запослености може се сагледавати и по другим критеријумима који омогућавају да се начини комплексна мапа међусобно изукрштаних дуалности. Са становишта професионалног статуса, сви запослени могу се груписати у три главне групе: запослени за плату, samozапослени и помажући чланови домаћинства. Последње две категорије представљају, по терминологији Међународне организације рада, такозвану рањиву запосленост. Запосленост за плату обезбеђује, статистички посматрано, већа примања и бољу сигурност запослења у односу на остала два облика. У земљама високог дохотка доминира запосленост за плату, док у земљама ниског дохотка рањива запосленост обухвата већину становништва радног узраста.

Међу лицима у рањивој запослености, у најнеповољнијем положају свакако су помажући чланови домаћинства, који представљају

трећину неформално запослених. Неформално запослене можемо наћи и у остале две категорије професионалног статуса, чешће међу пољопривредницима него међу непољопривредницима. Тако је подела на формално и неформално запослене још један битан расцеп, поново са далеко бољим положајем формално запослених у односу на оне који су неформално запослени.

Следећа линија поделе односи се на карактер уговора о раду – односно да ли он гарантује стално запослење или неки од многобројних облика 'флексибилне', а заправо најчешће несигурне, 'лоше' запослености.

Најзад, према критеријуму својинских права, запосленост може бити у јавном и у приватном сектору, при чему се ова прва у нашим условима по многим обележјима, укључујући и зараде, сматра пожељнијом и 'бољом' у односу на запосленост у приватном сектору.

Приметимо још једном да је разврставање широких категорија запослених у примарни и у секундарни сектор статистичко, а не апсолутно – на пример, то што неки адвокати који су технички самозапослени одлично зарађују не значи уопште да је већина самозапослених у бољем положају од већине запослених за плату. Најзад, нису сви споменути расцепи подједнако дубоки – у неким ситуацијама пре се може говорити о спектру различитих статуса, од најпожељнијег до најмање пожељног, него о бинарној подели на примарно и секундарно тржиште рада.

Ипак, оно што професионалном посматрачу тржишта рада пада у очи јесте доминантна стабилност и дугорочна укорененост ових подела у нашој земљи. Транзиција је, истина, скоро уклонила друштвену својину и променила сразмеру запослености у јавном и приватном сектору, али и то мање него што се очекивало, док је већина других структурних подела које могу да разврстају радна места и послове на примарне и секундарне остала у врло сличним сразмерама у односу на период од пре три деценије.

Извесни помаци ипак могу да се примете када се посматрају главне дихотомије српског тржишта рада током последње деценије, где се уочавају благе промене у сразмерама између примарних и секундарних послова по неколико кључних обележја, углавном у корист примарних, као што се може видети из Табеле 1. Посебно се издваја релативно велики пад учешћа пољопривредне запослености у укупној, за који се са доста сигурности може претпоставити да ће се наставити, пре свега имајући у виду високу просечну старост пољопривредног становништва.

Табела 1. Дихотомије српској њржишћиа рада, око 2010. и 2017. ђодине

Структуре запослености	Сразмера у укупној запослености (становништво 15+)	
	Око 2010.	2017.
Јавна – приватна	25:75	27:73
Формална – неформална	80:20	79:21
Непољопривредна – пољопривредна	78:22	83:17
Стандардна – рањива запосленост	67:33	69:31
Плаћени – неплаћени рад	92:8	94:6
Сигурни – несигурни послови	57:43	53:47

Извор: KILM база РСЗ за 2010, Анкета о радној снази за 2017, сопствене процене.

Табела 2. Сеиментии њржишћиа рада

Сегменти тр-жишта рада	Радници	Карактеристике радних места (послова)
Горњи при-марни сегмент (добри послови)	Стално запослени у јавном сектору Стално запослени у примарном приватном сектору (модерне услуге / ИТ, финансијске услуге и сл. / велике фирме, стране компаније)	Висока сигурност запослења Ригидност плата
Нижи при-марни сегмент (просечни послови)	Стално запослени у секундарном приватном сектору (индустрија, традиционалне услуге, мала и средња предузећа) Власници малих фирми и регистровани samozапослени Осигурани пољопривредници	Умерена сигурност запослења Флексибилност плата Минимална зарада као доња граница за запослене за плату, уз повремена кашњења у исплати Чести елементи недеklarисаног рада
Секундарно тржиште рада (лоши послови)	Радници на флексибилним формалним уговорима (на одређено, непуно радно време, привремено, уговор о делу, лизинг и сл.) Неформално запослени (укључујући помажуће чланове домаћинства)	Ниска или непостојећа сигурност запослења Флексибилност зарада је једино лимитирана одоздо због резервационих надница и могућности емиграције

С друге стране, неколико околности сугеришу веома опрезну интерпретацију ових промена. Прво, у међувремену (2014. и 2015) промењена је методологија Анкете о радној снази, што је у неодређеним и различитим правцима могло да утиче на структуре којима се бавимо, те да у сваком случају прошири границе грешке у оцењивању приликом поређења структура у различитим годинама. Друго, највећи део 'позитивних' промена структуре догодио се у последњој години, што може да буде краткорочног карактера. Треће, најмање два важна сегмента секундарних послова се не смањују – неформална запосленост, коју по дефиницији чине нестабилни послови, и несигурни облици запослења, при чему ови други заправо показују тенденцију секуларног раста када је реч о формалним несигурним радним местима.

Један покушај интегрисања ових вишеструких дихотомија у јединствену и конзистентну хијерархију послова по квалитету представили смо у Табели 2.

Веома грубо, може се проценити да примарно и секундарно тржиште рада обухватају по половину запослених, а да у оквиру примарног тржишта рада око половине запослених припада горњем сегменту, док друга половина припада нижем примарном сегменту.

4. Модел изласка и лојалности

У овом одељку елаборирамо један нови политичко-економски оквир за истраживање функционисања тржишта рада Србије. Тај оквир укључује склоп неколико обележја која, узета засебно, представљају релативно честу појаву у земљама средњег нивоа развоја, али заједно чине потенцијално одређујућу конфигурацију за разумевање тржишта рада Србије и његових интеракција са ширим политичко-економским системом.

Кључни елемент те конфигурације, којим смо се до сада само спорадично бавили, јесте веома висок ниво емиграције, интерпретиране пре свега као извоз радне снаге, и са њиме повезани прилив дознака и трансфера из иностранства. Интеракција извоза радника и прилива дознака, с једне стране, и неколико других битних карактеристика тржишта рада и привреде, с друге стране, представља језгро нашег политичко-економског објашњења реалности српског тржишта рада. Те три карактеристике које су комплементарне извозу рада јесу следеће: пре-димензионирана запосленост у јавном сектору и више зараде у њему у односу на приватни сектор; релативно висок ниво неформалне запослености и непријављеног рада; као и недовољна тражња за радом и ниска запосленост за плату у приватном сектору.

Ова четири обележја – извоз рада, велика неформална запосленост, велика запосленост и више зараде у јавном сектору, као и мала запосленост за плату у приватном сектору – одражавају концепт који смо недавно, у ширем просторном оквиру Западног Балкана (Arandarenko, 2015) назвали политичком економијом изласка и лојалности. Ради се о намерно измењеној метафори о изласку, протесту и лојалности коју је увео у употребу велики економиста и друштвени мислилац XX века Алберт О. Хиршман (Albert O. Hirschman). У нашој интерпретацији, политичка економија изласка и лојалности односи се на парадокс релативне политичке и социјалне стабилности упркос незадовољавајућим показатељима тржишта рада, растућој доходној неједнакости и генерално недовољном привредном расту. Четири кључне карактеристике модела своде се на интеракцију, метафорички говорећи, 'два изласка' (спољног у облику емиграције и 'унутрашњег' у облику неформалне и рањиве запослености), и 'једне лојалности' (кроз превелики и преплаћени јавни сектор), који резултирају у ниској запослености за плату у приватном сектору – што пригушује независни протестни 'глас' социјалних актера од којих се очекује да подстичу привредни раст, друштвену модернизацију и развој цивилног друштва.

Хиршманова књига *Излазак, њројшесїї и лојалносїї – одїовори на оїадање фирми, орїанизација и држава* (Hirschman, 1970) пружа универзални оквир за анализу организација и друштава која су суочена са сопственим недостацима и са незадовољством њихових корисника/чланова/грађана. У основи, припадници неке организације могу да одлуче да је напусте, да подигну свој глас и позову на реформе, или могу да се одлуче да остану лојални, у нади да ће се ствари поправити без њиховог активног учешћа. Из Хиршмановог оригиналног концепта развила се огромна литература која је била широко примењивана на различите аспекте друштвеног и привредног живота.

У упоредној перспективи, као што је већ показано, упркос побошљањима која су постигнута у последњих неколико година, стопа запослености у Србији међу најнижима је у Европи, а и у свету. Квалитет запослености такође не надомешта недостајући квантитет. Док су удели неформалне и рањиве запослености заиста нешто нижи него у већини земаља у развоју, они су најчешће далеко виши него у упоредивим земљама Централне и Источне Европе, укључујући Русију. Чак и у оквиру неформалне запослености, док је у сличним земљама удео помажућих неплаћених чланова домаћинства (као најмање продуктивне категорије неформално запослених) скоро занемарљив, у Србији око једне трећине неформално запослених припада тој категорији. Укупно

посматрано, статус неке особе у неформалној запослености представља снажнији сигнал ризика од социјалне искључености у Србији у поређењу са другим европским земљама.

Ови и други невесели агрегатни и структурни показатељи тржишта рада већ дуже време привлаче пажњу креатора јавне политике, истраживача и међународних актера ангажованих у региону Западног Балкана и у Србији. Да би се дошло до узрока оваквог стања, покушано је са већим бројем конвенционалних и мање конвенционалних приступа. Међутим, спровођење стандардне анализе фактора на страни понуде и на страни тражње за радом (видети нпр. Kovtun et al., 2014, Murgasova et al., 2015, Arias and Sanchez Paramo, 2014) или чак коришћење ширег оквира анализе препрека расту у оквиру дијагностике раста (видети анализу Kuzmanović and Sanfey, 2014, који су применили овај приступ на Србију), нису произвели несумњивог 'кривца'. Без прецизније идеје о дубљим узроцима није могућа ни јасна препорука шта треба урадити. На пример, студија Ковтуна и других (2014) садржи неке вредне и свеже увиде о проблематичним тачкама у Србији, укључујући систем опорезивања рада, међутим њене препоруке су углавном традиционалне и генеричке, и своде се на јачање макроекономске стабилности, унапређење бројних аспеката пословног окружења, деловање на структурне 'ригидности' на тржишту рада, унапређење квалификација радне снаге, раст продуктивности рада и спровођење широких и одрживих реформи.

Миграције и дознаке

Премда се ретко оспорава значај миграција и дознака за разумевање функционисања тржишта рада и привреде Србије, до сада није било систематских напора да се феномен миграција потпуније интегрише у анализу тржишта рада, а феномен дознака у макроекономску и политичко-економску анализу.

Територија данашње Србије је кроз историју била и нето емиграционо и нето имиграционо подручје, из економских и неекономских разлога. Ипак, пошто је територија Србије по правилу била међу најсиромашнијим деловима Европе, у временима релативног мира економска емиграција била је интензивнија у односу на имиграцију.

У новије време, као део бивше Југославије, и Србија је почела са интензивним извозом углавном неквалификованих радника у Немачку и друге западноевропске земље шездесетих година прошлог века. Следећи велики талас дошао је као последица ратова у бившој Југославији, када су структура емиграната и њихове дестинације постале далеко

диверсификованије. Овај талас се нешто мањим интензитетом наставља и током двехиљадитих.

Као последица вишеструких миграционих таласа, данас се Србија може сматрати зрелом емиграционом земљом, са вишеструким слојевима емиграната и већим варијететом у степену повезаности припадника дијаспоре са њиховом земљом порекла. Према конзервативној и непотпуној статистици Уједињених нација, укупан број миграната из Србије износи нешто мање од милион лица, што је 14% у односу на укупно резидентно становништво (Mara and Oruc, 2016).

Информације о укупном броју емиграната идеално би требало посматрати у односу на податке о бруто и нето миграционим токовима. У зависности од тога колико је велики однос између укупног броја емиграната и бруто токова, једна од две конкуришуће економске теорије миграције могла би бити сматрана примеренијом за објашњење миграција из Србије.

Први приступ назива се неокласичном теоријом миграције. У овом оквиру, миграција се види као трајна, типично животна одлука индивидуалног емигранта заснована на рационалној рачуници позитивне нето садашње вредности миграције. Једна практична последица од интереса је да везе перманентних миграната са земљом порекла постепено слабе и често у потпуности ишчезавају са протоком времена.

Други приступ је такозвана нова економија радних миграција (НЕРМ). Овај приступ заснован је на уоквиравању појединачне одлуке о миграцији у стратегију максимизације корисности домаћинства, у којој мигрант и његова породица улазе у узајамно користан уговорни однос. Породица на изванредан начин 'делегира' мигранта у иностранство као део своје стратегије расподеле ризика, помажући га, на пример покривајући његове трошкове пресељења, преузимајући родитељску бригу од њега, и слично, док заузврат мигрант, од тренутка када се стабилизује у новом окружењу, дели значајан део свог дискреционог дохотка са породицом, шаљући дознаке или обезбеђујући друге облике подршке. У проширеном оквиру НЕРМ-а, миграција се обично поспешује кроз мреже подршке, које обезбеђују неновчану помоћ кроз директне информације и потпору засновану на солидарности и претпоставци узајамне помоћи.

Премда за Србију не постоји превише емпиријских података, недавна истраживања у Западном Балкану потврђују да доминантан образац новијих миграција одговара моделу НЕРМ. Економске, социјалне и политичко-економске последице овог типа миграција су много комплексније у односу на релативно једноставну једнострану релацију

између перманентног емигранта и његове породице код куће, где се једноставно претпоставља да интензитет интеракција и количина дознака стабилно опадају са протоком времена.

У односу на оригиналну хиршманијанску перцепцију емиграције као јасног и дефинитивног изласка, НЕРМ пружа много финију и комплекснију слику. У овом оквиру, излазак је прилично релативна ствар (Hoffmann, 2007). За многе мигранте сасвим је могуће да граде своје животе паралелно у земљи порекла и у земљи дестинације током продужених периода времена. У савременим условима, тамо где су дистанце мање, а трошкови пута подношљиви, комутирање је буквално могуће и на недељној бази.

Чак би се и статистика запослености променила у незанемарљивој мери када бисмо се са праћења тржишта рада резидената (као у Анкети о радној снази) преоријентисали на праћење тржишта рада држављана. Кроз ову алтернативну димензију потпуније би се оценио утицај миграција на тржиште рада. Наше прелиминарне процене сугеришу да би стопа запослености становништва радног узраста порасла за око три процентна поена ако би се уместо критеријума пребивалишта применио критеријум држављанства.

Пристап НЕРМ је такође релевантан због тога што он баца нешто нијансираније светло на често наглашаван проблем такозваног одлива мозга. Овај проблем добио је већу пажњу са променом образовне структуре емиграната током деведесетих година, када је порасло учешће високообразованих емиграната, укључујући научнике, међу новим мигрантима (Гречић, 2002). Ипак, хипотезу о једнозначном негативном утицају одлива мозга на стање у земљи није могуће једноставно потврдити. Ни квантитативни подаци у земљи порекла или у дестинационим земљама, нити специјализоване студије случајева, не потврђују да је одлив мозга непропорционално већи проблем од укупне емиграције.

Подаци из последњег Пописа становништва 2011. године о броју повратних миграната пружају прилично охрабрујућу, мада некомплетну, слику. Док је 1981. године свега 3,3% повратника старијих од 15 година имало високо образовање, 1991. године било их је 7,6%, да би њихов удео 2011. порастао на 18,9%, што је скоро двоструко више у односу на одрасло резидентно становништво.

Недавно истраживање у земљама Западног Балкана нашло је да студенти углавном сматрају емиграцију привременим пресељењем које треба да унапреди њихове изгледе да добију посао по повратку (Zbinden et al., 2016).

Доминација привремених и кружних миграција заснованих на породичним стратегијама преживљавања има важне позитивне последице у погледу обима дознака и повезаних трансфера.

Прилив дознака има значајан утицај како на микронивоу (нивоу домаћинства), тако и на макронивоу. Премда је и потоњи утицај одавно уочен у Србији, он ипак није био потпуно интегрисан у анализу кључних макроекономских агрегата и процеса. По приливу дознака по глави становника, Србија се налази у просеку око двадесетог места на светским ранг-листама, а то место је и више ако се искључе микродржаве. Према подацима Светске банке, прилив дознака у 2015. години био је 3,35 милијарде долара, односно нешто више од 9% БДП-а. У односу на рекордну 2009. то је пад од више од милијарду долара, али је, имајући у виду кретање БДП-а и курса долара, учешће дознака у БДП-у између 2009. и 2015. године пало за мање од два процентна поена, тј. остало је веома значајно.

Стилизована секвенца изласка и лојалности

Вратимо се сада на модел изласка и лојалности. Како се репродукује економија изласка и лојалности? У оквиру најједноставније статичке равнотежне ситуације, секвенца је у потпуности кружна, јер не почиње нити се завршава у некој специфичној тачки и понавља се из једног у други период без непропорционалних промена улазних и излазних елемената.

Почнимо од прилива новца од дознака и других трансфера у земљу. Претпоставимо (на основу статистичких података у последњих неколико година) да овај прилив повећава БДП за око 8 до 10%, односно да је бруто национални расположиви доходак (БНРД) за толико већи од БДП-а. То другим речима значи да је резидентним економским актерима на располагању око 10% више средстава за потрошњу, штедњу и инвестиције.

Новац од дознака брзо улази у крвоток економије кроз различите канале, доминантно кроз финалну потрошњу. Дознаке се размењују у домаћу валуту и оне као стабилан и обилан извор стране валуте делују у правцу апрецијације динара. Кроз добро познати механизам аналоган тзв. холандској болести, оне утичу на међународну конкурентност земље. Девизни курс који је под снажним утицајем фактора изван конкурентског извозног сектора чини извоз из Србије релативно скупим, а увоз јефтинијим, што креира притисак на текући биланс. Додатна тражња креира притисак на цене у неразмењивом сектору, док с друге стране цене у размењивом сектору не могу да се битно мењају у

малој отвореној привреди каква је српска. Ово одвлачи ресурсе из индустрије и пољопривреде према услугама, чинећи размењиви сектор још мање конкурентним (Makhlouf and Mughal, 2013).

Сектор размењивих добара је кључни канал преко којег привреда упија најбољу међународну пословну праксу (Rodrik, 2007). Стога недовољно коришћење ових канала практичног учења, који се сматрају кључним за дугорочни раст продуктивности, може да буде једно важно ограничење расту.

Осим на токове у пословном сектору, прилив дознака утиче и на два остала велика сектора – становништво и државу. Интеракција између становништва и државе одвија се кроз систем пореза и трансфера. С обзиром на то да прилив дознака допуњава социјалне трансфере и држи апсолутно сиромаштво под контролом, држава је, макар делимично, растерећена у погледу своје улоге у прерасподели дохотка од богатијих ка сиромашнијим групама становништва, па и улоге у подстицању раста запослености и привредног раста.

Уместо тога, порески систем оптимизован је са циљем да се њиме што потпуније обухвати вишак прихода становништва који потиче од дознака, личних трансфера и из неформалне економије. Крајња потрошња опорезована је ефикасно кроз индиректне порезе, пре свега ПДВ и акцизе, и то је уједно главни пут којим се опорезују дознаке и трансфери из иностранства. С друге стране, формална запосленост такође је високо опорезована кроз суштински пропорционално опорезивање рада. Високи трошкови чак и ниско плаћених формалних радних места у околини минималне зараде спречавају формализацију неформално запослених (Koettl, 2013; Arandarenko and Vukojevic, 2008).

Мада стални позиви на 'сузбијање' и 'борбу' против сиве економије, као и реформу пореске администрације, сугеришу слику земље која није у стању да сакупи довољно пореза за нормално функционисање јавног сектора, јавни приходи Србије, изражени кроз њихов удео у БДП-у, заправо су врло високи за једну земљу средњег нивоа дохотка. То сугерише да је пореска евазија (која је вероватно заиста висока) пре последица него узрок високих пореза.

Упркос ниским и пропорционалним стопама пореза на зараде и наизглед нешто испод просека пореском клину рада рачунатом коришћењем методологије ОЕCD-а за хипотетичког радника без породице који зарађује 100% просечне зараде, правила опорезивања рада су заправо екстремно ефикасна у извлачењу максималног прихода по запосленом. Погледајмо пажљивије График 1. који приказује обим и структуру пореских прихода земаља чланица ЕУ и још неколико европских земаља, укључујући Србију.

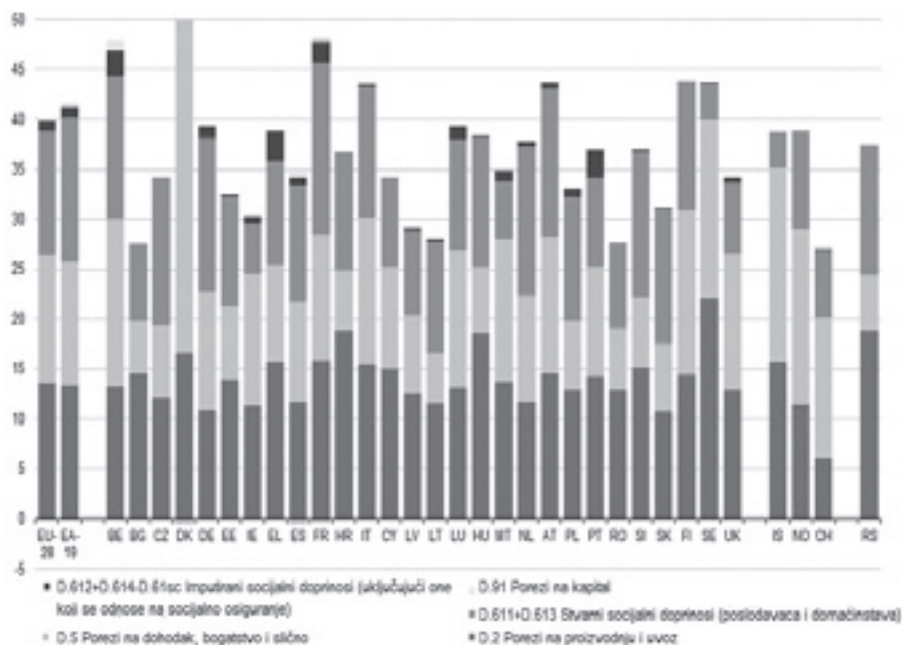

График 1. Структура укупних пореских прихода по земљама и по главним пореским категоријама, као % БДП-а, 2014.

Из Графика 1. могуће је уочити неколико осветљавајућих и веома важних чињеница о којима се недовољно говори. Прво, у Србији је удео индиректних пореза у БДП-у међу највећим у Европи, упркос релативно скромним стопама ПДВ-а. Друго, учешће пореза на рад (пореза на доходак и доприноса за социјално осигурање заједно) у БДП-у је на нивоу просека ЕУ-28, а међу највишима у групи чланица ЕУ из Централне и Источне Европе. Другим речима, Србија успева да прикупи веома респектабилан износ пореза на рад у односу на свој БДП, упркос томе што наводно има порески клин рада нешто испод европског просека и убедљиво најнижу стопу формалне запослености, као и високо учешће запослених са ниским надницама у укупној запослености. Како је то могуће?

Одговор је једноставан – ефективни просечни порески клин рада у Србији је међу највећима, ако не и највећи, у Европи. Заправо, ово потврђује да релевантна међународна поређења не би требало правити између пореских клинова на основу резултата који се добија за хипотетичког запосленог без породице који прима просечну зараду (како се то обично поједностављено ради на основу публикације OECD-а *Taxing*

Wages (Опорезивање зарада). Уместо тога, најбоље је користити макро-економски индикатор имплицитне пореске стопе рада, који представља процентуално учешће укупних пореза на рад у укупним трошковима рада у једној земљи у току годину дана.

Привилеговани јавни сектор. Може се рећи да је један од важних задатака система пореза и трансфера у моделу изласка и лојалности да обезбеди хоризонталну редистрибуцију од 'аутсајдера' према онима који су део контингента 'лојалности' међу запосленима. Запослени у јавном сектору имају користи од обилно прикупљених пореза на два начина. Прво, они у просеку имају веће зараде у односу на запослене у приватном сектору, чак и када се овај однос прилагоди за разлике у образовању, радном искуству и слично (Владисављевић, 2017). Друго, удео запослености у јавном сектору у укупној запослености, а посебно у запослености за плату, већи је у Србији него у већини упоредивих земаља. Комбинација тзв. премије зарада и прекомерне запослености (која имплицира додатне неопажене предности кроз мањи просечни појединачни радни напор радника у јавном сектору) чини да је учешће платног фонда јавног сектора у укупном уделу рада натпросечно у односу на упоредиве земље.

Препреке креирању послова у приватном сектору. У нашем моделу, држава подешава све кључне економске варијабле на такав начин да обезбеди репродукцију система изласка и лојалности. Порески систем тако је осмишљен да извучи максимални приход из најшире могуће базе БНРД-а, уместо да настоји да обезбеди довољне приходе државе уз истовремене подстицаје формализацији неформалне запослености и расту запослености за плату у приватном сектору. На сличан начин, монетарни систем и политика девизног курса нису осмишљени да пре свега подрже међународну конкурентност економије и извозно оријентисан раст, већ да обезбеде виши укупни доходак и потенцијал потрошње 'група лојалности'. Велики и привилеговани јавни сектор тежи да истисне приватни сектор кроз различите канале, укључујући реалокацију талената и знања из приватног у јавни сектор, али и ширење корупције и клијентелизма у оквирима самог приватног сектора науштрб изворног предузетништва и раста извозно оријентисаних приватних предузећа. Као комбинована последица ових околности, земља је заглављена у замци високих пореза, ниске запослености и ниског раста.

Емиграција. Неуспех у креирању значајнијег раста 'добре' запослености и унапређењу животног стандарда становништва води ка сталном новом одливу миграната и циклус изласка и лојалности се самообнавља.

Рад остаје главни извозни производ Србије, која истовремено остаје 'навучена' на дознаке као кључном фактору за одржавање макроекономске и социјалне стабилности. Активност резидентне популације остаје испод пожељног нивоа, економске и политичке институције остају неререформисане, а привредни раст успорен.

Инхерентна нестабилност модела изласка и лојалности

Јасно је да је управо оцртана секвенца део једног идеалног, екстремно стилизованог статичког модела. У реалности, такав модел не постоји. Премда оквир изласка и лојалности сугерише зачарани круг ниске запослености и ниског дугорочног раста уз одсуство протеста и потенцијала за квалитативну промену правила игре, он уопште није стабилан режим тржишта рада и политичке економије.

У стварности, мала, отворена и рањива привреда Србије изложена је мноштву интерних и екстерних негативних шокова и позитивних поремећаја. Ови шокови и поремећаји не потиру се нужно, што репродукцију карактеристика изласка и лојалности чини упитном на дуги рок. Осим тога, овај модел нити је настао нити се одржава или брани кроз свесну акцију државе и организованих политичких актера. Заправо, веома је вероватно да они нису ни свесни постојања модела. Модел се одржава кроз нечињење, пре него кроз чињење. Не постоји 'откривена' идеологија изласка и лојалности. Напротив, посебно после почетка економске кризе 2008. године, прокламовани средњорочни и дугорочни циљеви економске политике подразумевају удаљавање од модела изласка и лојалности. Највећи отворени ударци моделу дошли су под притиском спровођења програма фискалне консолидације од 2014. године. Неке од мера фискалне консолидације, пре свега смањивање плата у јавном сектору и виших пензија, уздрмале су репродукцију модела изласка и лојалности. То што модел уопште опстаје, резултат је снажне инерције економских институција и политика које су део дубоко ужлебљених интереса.

Ако размотримо колико су његове поједине саставнице чврсте, постаје јасније да модел изласка и лојалности опстаје пре свега захваљујући стабилности и значају излазних опција, а не захваљујући раширеној лојалности или потпуном одсуству протеста. На пример, запослени у јавном сектору су из довољно различитих социоекономских група, тако да не би сви они могли да буду окарактерисани као заинтересовани за опстанак постојећег модела. Чак, у одређеним ситуацијама, с обзиром на то да су синдикати остали релативно утицајни једино у јавном сектору, они могу постати катализатор

протеста. Један, истина редак, историјски пример је штрајк радника „Колубаре“ који је био један од важних догађаја који су допринели демократском преокрету 2000. године.

Ипак, ни компоненте изласка нису уклесане у камену. Премда Програм сузбијања сиве економије, усвојен 2016. године, више делује као исцрпна листа жеља него као оперативни програм акције, он ипак показује глад државе за додатним пореским приходима, па можда и по цену раскидања својеврсног пређутног споразума са економским актерима маргинално интегрисаним у пореско-трансферни систем земље. Наравно, овај програм може се читати и у кључу нарасле преговарачке моћи формалног приватног сектора, посебно моћних лобија увозника и страних инвеститора. На сличан начин, 'квазиизлазну' опцију неформалности, чак у њеним најдубљим и фискално најмање интересантним слојевима, подривају и неспретне најаве званичника Министарства рада да ће радно способни корисници социјалне помоћи морати, у склопу погрешно схваћене 'активације', бесплатно да раде у програмима локалних заједница како би 'зарадили' своју социјалну помоћ.

Спољне миграције, мада смо их стилизовали као најважнији елемент изласка који одлучујуће утиче на пригушивање протеста, такође у себи носе црту амбивалентности у погледу утицаја на одржавање модела изласка и лојалности. Та амбивалентност потиче од улоге повратних и кружних миграција и од дознака. Премда дефинитивно стишавају акутно незадовољство, истовремено оне чине да мигрантске породице у просеку буду боље образоване, боље обавештене и финансијски независније, на тај начин стварајући предуслове за ефективнији 'глас' у будућности.

Најзад, могло би се аргументовати да и процес интеграције у Европску унију може да буде додатни спољни фактор који, кроз сталне, макар формалне и скоро ритуалне, захтеве за добрим управљањем, владавином права, макроекономском одговорношћу, слободом информисања итд., представља 'реметилачки фактор' који нарушава стабилност модела изласка и лојалности.

5. Четири велика изазова у XXI веку

Као земља средњег нивоа дохотка, Србија је изложена повећаном ризику да дуго остане у релативној стагнацији, односно да не конвергира у односу на своје богатије окружење ако не буде у стању да унапреди своје институције и пронађе нове покретаче раста, јер стари обично нису довољни за прелазак у привилеговану групу високоразвијених

земаља. Анализа истраживача Светске банке показала је да је од шездесетих година прошлог века до 2008. године, од преко сто земаља са средњим дохотком, само њих 13 прешло у групу земаља високог дохотка (Larson et al., 2016), док је прелазак из нижег средњег у виши средњи ниво био битно лакши задатак. На први поглед, пут ка високом дохотку не би ипак требало да буде претежак задатак за Србију, с обзиром на повољан географски положај који подразумева близину богатог тржишта и великог центра економске гравитације оличеног у Европској унији и на изгледе релативно брзе интеграције у њу. Заправо, већи број бивших европских земаља у транзицији прешао је у групу земаља са високим дохотком. Ипак, сама Европска унија суочена је са секуларним опадањем у релативном смислу, у којем се чини да је заустављена доходна конвергенција њеног традиционалног језгра према САД, док се глобално средиште светске привреде изгледа незаустављиво помера на други крај евроазијског суперконтинента.

Једна од кључних саставница 'замке средњег нивоа дохотка' везана је за проблеме трансформације тржишта рада. У ранијим фазама, потенцијал за раст бруто националног дохотка лежи у релативно јефтиној радној снази, преузимању и имитацији једноставних технолошких решења, као и релокацији рада и капитала из сектора ниске продуктивности, као што је традиционална пољопривреда, у секторе више продуктивности, као што су индустрија и грађевинарство, касније и услуге. Када 'аграрна пренасељеност' постане прошлост, а наднице почну да расту, потребно је пронаћи нове изворе раста. Међутим, то није лако, јер се земље средњег нивоа дохотка налазе на неки начин уклетштене између конкурената из сиромашнијих земаља ниских надница којима су препуштене зреле и застареле индустрије, с једне стране, и иноватора из богатих земаља, које доминирају индустријама које пролазе кроз рапидне технолошке промене (Larson et al., 2016). Једна глобална анализа епизода значајног успоравања раста између 1960. и 2005. године показује да се успорени раст заиста чешће дешава у земљама средњег нивоа дохотка него у земљама било ниског, било високог дохотка (Aiyar et al., 2013).

У Србији ствари изгледају још компликованије. Током катастрофалне деценије деведесетих, Србија се суновратила од нивоа вишег средњег дохотка до границе ниског дохотка, уз паралелно одвијање несвакидашњег трансформационог процеса који су социолози назвали блокираном транзицијом. Почетком двехиљадитих, економске структуре, укључујући структуре тржишта рада, биле су битно примитивније у односу на деценију раније. Кроз интеграцију у глобалну економију

и приватизацију почела је ужурбана друга транзиција, у којој је Србија током прве деценије XXI века повратила положај земље вишег средњег дохотка, али са преполовљеном индустријом и, за њен ниво развоја, релативно великим пољопривредом и услугама. Тржиште рада је нарочито лоше прошло током тог процеса убрзане транзиције, да би запосленост достигла вишедеценијски минимум 2012. године. У овој, другој деценији XXI века, долази до извесне 'нормализације' привредне структуре, са растом индустријске производње као важним покретачем раста и са опоравком запослености, што се може сматрати важним достигнућем.

Међутим, ова нормализација кроз реиндустријализацију, у комбинацији са политичко-економским моделом изласка и лојалности, може се сагледавати и у мање повољном светлу, као добровољно улажење у замку средњег нивоа дохотка.

Док је раст зарада био бржи од раста националног дохотка током прошле деценије, у овој деценији ствари су се обрнуле. Бруто зарада у текућим еврима била је 517 евра 2011. године, да би пет година касније била 516 евра. У истом периоду, просечна бруто зарада у Аустрији порасла је са 2.763 на 3.013 евра, у Мађарској са 763 на 800 евра, и у Бугарској са 351 на 492 евра (World Bank and WIIW, 2018). Другим речима, уместо да конвергирају европским зарадама, плате у Србији све се више удаљавају од европског просека. То је једним делом последица програма фискалне консолидације, али су томе допринеле и измене Закона о раду 2014. године, чији смо кумулативни, истина једнократни, утицај на смањивање зарада проценили на око 3% (Арандаренко и Алексић, 2016). С друге стране, стагнација зарада одражава не само стагнацију зарада у јавном сектору, него и стагнацију продуктивности у приватном сектору, имајући у виду да се раст запослености дугује и стабилном расту страних инвестиција, које су у последње време више усмерене према сектору ниских надница.

Велика и по свему судећи растућа разлика у зарадама израженим у текућем девизном курсу између већине европских земаља и Србије представља додатни магнет за потенцијалне емигранте. У последње време, радне миграције се изгледа убрзавају – мада их је тешко пратити и статистички обухватати на задовољавајући начин, не само због стандардних статистичких проблема него и због све чешћих краткорочних циркуларних миграција. Финансијски и професионални подстицаји за миграцију се не смањују, док економски (јефтинија путовања и све већа мрежа подршке у дестинационим земљама) и социо-психолошки (могућност скоро бесплатне свакодневне комуникације са породицом и пријатељима) трошкови опадају. Чак се развија још један специфичан,

наизглед бениган и пожељан, облик унутрашње миграције – рад за стране послодавце, односно клијенте, на све већем броју он-лајн платформи. По неким изворима, Србија је међу водећим земљама (у односу на број становника) по раду на он-лајн платформама.

Реиндустријализација Србије добија подршку и на још један специфичан и делимично анахрон начин – кроз реформу средњег стручног образовања, односно увођење дуалног образовања, усмереног према локалним потребама ревитализоване индустрије за радном снагом. С једне стране, реформа може да се види као краткорочно побољшање у односу на садашњи систем у којем се профили у средњим стручним школама често дефинишу према понуди наставника или према тражњи ученика за даљим образовањем, а настава одвија доминантно у учионици. С друге стране, она је анахронизам како у односу на још увек важећу стратегију образовања Србије тако и у односу на европски приступ образовању. Супротно популарном мишљењу, Немачка и Аустрија, на пример, у којима дуално стручно образовање има важну улогу и по чијем моделу је креиран и наш Закон о дуалном образовању из 2017. године, не сматрају се шампионима по перформансама образовног система, него пре државама које заостају у прилагођавању образовања захтевима за паметан, инклузиван и одржив раст Европске уније у XXI веку (Beblavy et al., 2014).

Демографске пројекције и пројекције тржишта рада представљене на другим местима у овом зборнику показују да ће људски ресурси, данас наизглед обилни у односу на капацитет тражње на тржишту рада и стога недовољно искоришћени, постати ретки и драгоцени већ у наредних пар деценија. Унапређење јавног здравља, превазилажење зачараног круга дуалности тржишта рада, развргавање модела изласка и лојалности, као и излазак из замке средњег нивоа дохотка, четири су велика, добрим делом преклапајућа, изазова са којима ће се српска економија и тржиште рада суочавати у деценијама које долазе.

ЛИТЕРАТУРА

- Aiyar, M. S., Duval, M. R. A., Puy, M. D., Wu, M. Y. and Zhang, M. L., 2013. *Growth slowdowns and the middle-income trap* (No. 13–71). International Monetary Fund.
- Arandarenko, M. 2015., An outline for the political economy of unemployment in the Western Balkans, Regional Workshop of the LSEE Research Network on Social Cohesion – Barriers to Inclusive Growth in the Western Balkans, Miločer, Montenegro, 21–22 September.

- Arandarenko, M. and Aleksić, D., 2016. Not all jobs are created equal: How not to misread the labour force statistics in Serbia. *Ekonomika preduzeća*, 64(3–4), pp. 211–224.
- Arandarenko, M. and Vukojevic, V., 2008. Labor costs and labor taxes in the Western Balkans. *Enhancing efficiency and equity: challenges and reform opportunities facing health and pension systems in the Western Balkans*, pp. 119–158.
- Arias, O. S., Sánchez-Páramo, C., Dávalos, M. E., Santos, I., Tiongson, E. R., Gruen, C., de Andrade Falcão, N., Saiović, G. and Cancho, C. A., 2014. *Back to work: growing with jobs in Europe and Central Asia*. World Bank Publications.
- Bartlett, W. and Prica, I., 2013. The deepening crisis in the European super-periphery. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15(4), pp. 367–382.
- Beblavý, M., Maselli, I. and Veselková, M., 2014. *Let's Get to Work! The Future of Labour in Europe*.
- CEVES, 2017. Kakvo nam je zdravlje? Sistem indikatora za društveni dijalog o zdravlju i zdravstvenom sistemu Srbije.
- Deaton, A., 2013. *The great escape: health, wealth, and the origins of inequality*. Princeton University Press.
- Harris, J. R. and Todaro, M. P., 1970. Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American economic review*, 60(1), pp. 126–142.
- Hirschman, A. O., 1970. *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states* (Vol. 25). Harvard University Press.
- Hoffmann, B., 2010. Bringing Hirschman back in: “exit”, “voice”, and “loyalty” in the politics of transnational migration. *The Latin Americanist*, 54(2), pp. 57–73.
- Horvat, B., 1984. *Politička ekonomija socijalizma*. Globus.
- Koettl, J., 2013. Does formal work pay in Serbia? The role of labor taxes and social benefit design in providing disincentives for formal work. In: *Poverty and Exclusion in the Western Balkans* (pp. 133–154). Springer, New York, NY.
- Kovtun, D., Cirkel, A. M., Murgasova, M. Z., Smith, D. and Tambunlertchai, S., 2014. *Boosting job growth in the Western Balkans* (No. 14–16). International Monetary Fund.
- Kuzmanović, M. and Sanfey, P., 2014. *Diagnosing growth constraints in south-eastern Europe: The case of Serbia* (No. 167). EBRD Working Paper.
- Larson, G., Loayza, N. and Woolcock, M., 2016. *The Middle-Income Trap: Myth or Reality?* (No. 104230). The World Bank.
- Lewis, W. A., 1954. Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester school*, 22(2), pp. 139–191.
- Maddison, A., 2007. *Contours of the world economy 1–2030 AD: Essays in macro-economic history*. Oxford University Press.
- Madžar, L., 1990. *Suton socijalističkih privreda: simptomi, uzroci i institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda*. Ekonomika.
- Makhlouf, F. and Mughal, M., 2013. Remittances, Dutch disease, and competitiveness: a Bayesian analysis. *Journal of Economic Development*, 38(2), p. 67.

- Mara, I. and Oruc, N. 2016. Migration and remittances in the Western Balkans, working paper, RRPP Western Balkans Labor Market Research Network.
- Murgasova, Z., Ilahi, N., Miniane, J., Scott, A. and Hollar, I. V., 2015. *The Western Balkans: 15 years of economic transition*. International Monetary Fund.
- Palairret, M., 2010. *Balkanske privrede oko 1800. do 1914. godine: evolucija bez razvoja*. Službeni glasnik.
- Rodrik, D., 2007. The real exchange rate and economic growth: theory and evidence.
- Temin, P., 2017. *The vanishing middle class: Prejudice and power in a dual economy*. MIT Press.
- Zbinden, M. et al. eds. 2016. Diversity of migration in South-East Europe, Peter Lang.
- Vladislavljević, M., 2017. The public sector wage premium and fiscal consolidation in Serbia. *Ekonomski anali*, 62(215), pp. 111–133.
- World Bank and WIIW, 2018. Western Balkans Labor Market Trends.

LABOUR MARKET AND EMPLOYMENT CHALLENGES IN SERBIA IN XXI CENTURY

Mihail Arandarenko

Faculty of Economics, University of Belgrade

Summary. In this paper we discuss, without pretensions to completeness, long-term challenges faced by the Serbian labour market in XXI century. The first challenge relates to the need to improve the state of public health, in order to reduce negative effects of inevitable decline in adult population, which constitutes potential labour force. The second challenge concerns the need to overcome the deeply rooted duality on the labour market. The third challenge refers to the need to dismantle the exit-loyalty model, which is stylized politico-economic vicious circle of migration and remittances, informality, public sector privileges and private sector weakness, which we use to explain low employment of the resident population. The fourth challenge refers to the ways to get out from the middle income trap, which requires the need to become a part of European developmental model and implies faster productivity and wage growth.

Key words: labour market, public health, duality, exit-loyalty model, middle income trap